

„Įsimintiniausia istorinė knyga, skaityta
pastaraisiais metais.“

Rutha Scurr, *The Times*; Metų knygos

Orlando Figes

Privatus
gyvenimas
Stalino
Rusijoje

Alma littera

Turinys

Iliustracijų sąrašas	8
Žemėlapiai	12
Šeimų medžiai	19
Įvadas	25
1 skyrius. 1917 metų vaikai (1917–1928)	35
2 skyrius. Didysis lūžis (1928–1932)	99
3 skyrius. Laimės siekis (1932–1936)	158
4 skyrius. Didžioji baimė (1937–1938)	224
5 skyrius. Teroro atgarsiai (1938–1941)	299
6 skyrius. „Lauk manęs“ (1941–1945)	351
7 skyrius. Paprasti stalinistai (1945–1953)	415
8 skyrius. Grįžimas (1953–1956)	481
9 skyrius. Prisiminimai (1956–2006)	532
Baigiamasis žodis ir padėka	582
Gauti leidimai	590
Šaltiniai	591
Išnašos	603

Įvadas

Vos aštuonerių metų Antonina Golovina su motina ir dviem vyresniais broliukais buvo išstremta į tolimą Altajaus kraštą Sibire. Per kolektyvizaciją kaimelyje šiaurės Rusijoje jos tėvas buvo suimtas, nuteistas trejiems metams ir išsiųstas į lagerį, nes buvo buožė, turtingas valstietis, o visa šeimos nuosavybė, ūkio padargai ir galvijai buvo perduoti kolūkiui. Antoninos motinai tebuvo duota valanda keletui drabužių ilgai kelionei įsidėti. Tada namai, kuriuose gyveno ne viena Golovinų karta, buvo nugriauti, o visi kiti šeimynykščiai išsiskirstė: jau pilnamečiai Antoninos broliai ir sesuo, seneliai, dėdės, tetos ir pusbroliai su pusseserėmis išsivaikščiojo į visas puses norėdami išvengti suėmimo. Vis tiek daugelį jų policija sučiupo ir ištrėmė į Sibirą arba išsiuntė į gulagą. Daug jų iš lagerių negrįžo.

Antonina trejus metus praleido specialiojoje gyvenvietėje, medžių kirtimo stovykloje. Gyvenvietėje ant upės kranto stovėjo penki mediniai barakai, juose buvo apgyvendinta tūkstančiai buožių ir jų šeimų. Kai per pirmąją žiemą daug prisnigus du barakai sugriuvo, kai kuriems tremtiniams teko gyventi sušalusioje žemėje išsikastose žeminėse. Maisto niekas nevežė, nes sniegas atkirto stovyklas nuo aplinkinio pasaulio, teko maitintis vien iš namų įsidėtomis varganomis atsargomis. Tiek daug žmonių mirė iš bado, nuo šalčio ir šiltinės, kad visų buvo neįmanoma palaidoti; kūnai buvo palikti sušalę krūvose iki pavasario, o tada suversti į upę.

Antonina su šeima iš tremties grįžo 1934 metų gruodį, o sulaukę ir tėčio visi persikėlė į kambario namelį Pestove, miestelyje, kuriame buvo apgyvendinta daug buvusių buožių ir jų šeimų. Patirta trauma mergaitei paliko gilų randą sąmonėje, pati giliausia žaizda buvo jos buožiškos kilmės stigma. Visuomenėje, kurioje socialinė klasė buvo viskas, Antonina buvo paženklinta kaip „priešė“, jai užtrenktos durys į aukštesniąsias mokyklas ir daugelį darbų, o Stalino valdžios metais per šalį ritantis teroro bangoms grėsė amžinas persekiojimas ir areštas. Socialinis nevisavertiškumas Antoninai, kaip pati apibūdina, įskiepijo baimę: „Buvome buožės, režimas mums galėjo padaryti bet ką, mes neturėjome jokių teisių, tegalėjome tyliai kentėti.“ Ji nedrįso gintis nuo mokykloje ją engiančių vaikų. Kartą mokytoja, skirdama Antoninai bausmę, prieš visą klasę paaiškino, kokia mergaitės padermė: „...žmonių priešai, prakeikti buožės! Jūs tikrai nusipelnėte būti išstremti, tikiuosi, kad ten

jus visus išnaikins!“ Antonina jautė didelę neteisybę ir pyktį, norėjo šaukti ir prieštarauti, bet baimindamasi dėl dar didesnės bausmės iš baimės tylėjo.¹

Ši baimė neapleido Antoninos visą gyvenimą. Vienintelis būdas jai įveikti buvo įsitraukti į sovietų visuomenę. Antonina buvo protinga, pasižymėjo ryškiu individualumu. Pasiryžusi ištrinti įgimtą stigimą, mokykloje ji uoliai mokėsi, kad vieną dieną visuomenės būtų pripažinta kaip lygiavertė. Nepaisydama diskriminacijos ji gerai mokėsi ir pamažu ėmė pasitikėti savo jėgomis, net įstojo į komjaunimą – komunistų jaunimo organizaciją. Šios vadovai pro pirštus žiūrėjo į buožišką jos kilmę ir vertino merginos iniciatyvą ir energiją. Sulaukusi aštuoniolikos Antonina žengė drąsų žingsnį, nulėmusį tolesnį jos gyvenimą: ji nuslėpė savo kilmę nuo valdžios ir rizikuodama suklastojo dokumentus, kad įstotų į mediciną. Leningrado fiziologijos institute, kuriame dirbo keturiasdešimt metų, ji niekada nepasakojo draugams ar kolegoms apie savo šeimą. Antonina tapo Komunistų partijos nare (ir buvo ja iki 1991 m., kai partija buvo panaikinta) ne todėl, kad tikėjo jos ideologija, bent jau taip dabar teigia, o todėl, kad niekas jos neįtarinėtų ir taip ji apsugotų šeimą. Veikiausiai jai atrodė, kad partija padės ir siekiant karjeros, taip ji greičiau pelnys profesinį pripažinimą.



Antonina Golovina, 1943 m.

Antonina nuslėpė tiesą apie praeitį ir nuo abiejų savo vyrų, su kuriais išgyveno ilgiau nei po dvidešimt metų. Su pirmuoju vyru Georgijumi Znamenskiu juodu buvo seni draugai, bet pora retai kalbėdavosi apie savo šeimų praeitį. 1987 metais Antoniną aplankė Georgijaus teta, ji prasitarė, kad Georgijus buvo carinės Rusijos laivyno karininko, nužudyto bolševikų, sūnus. Antonina tiek metų nė pati nežinodama buvo ištekėjusi už vyro, kuris, kaip ir ji, jaunystę buvo praleidęs lageriuose ir specialiosiose gyvenvietėse.

Antrasis Antoninos vyras, estas Borisas Jogansonas, taip pat buvo kilęs iš „liaudies priešų“ šeimos. Jo tėvas ir senelis buvo suimti 1937 metais,

nors ji apie tai sužinojo ir apie slaptą savo pačios praeitį jam papasakojo tik dešimtojo dešimtmečio pradžioje, kai abu pagaliau atvirai pasikalbėjo padrąsinti Michailo Gorbačiovo viešumo (*glasnost*) politikos ir stalinistinių represijų kritikos žiniasklaidoje. Ir su Georgijumi Antonina pasidalijo savo skaudžiomis istorijomis, kurias slėpė vienas nuo kito daugiau nei keturiasdešimt metų. Bet apie tokią savo praeitį dukrai Olgai, mokytojai, juodu nepasakojo, nes bijojo komunistų reakcijos ir manė, kad nežinia ją apsaugos, jei vėl grįžtų stalinistai. Tik prabėgus kiek laiko, jau įpusėjus dešimtajam dešimtmečiui, Antonina pagaliau įveikė baimę ir išdrįso dukrai papasakoti apie buožišką savo kilmę.

„Kuždėtojuose“* atskleidžiamos slaptos daugelio tokių šeimų, kaip Goloviniai, istorijos, ir jos kaip niekad iki šiol nušviečia paprastų sovietų pasaulį tironišku Stalino valdymo laikotarpiu. Daugelis knygų pateikia teroro metų statistiką ir faktų apie areštus ir teismus, vergiją ir žudynes gulage, o „Kuždėtojai“ – pirmoji knyga, nuodugniai tirianti teroro įtaką asmeniniam ir šeimų gyvenimui. Kaip sovietai gyveno Stalino valdžios metais? Ką žmonės iš tiesų galvojo ir jautė? Koks asmeninis gyvenimas buvo įmanomas sausakimšuose komunaliniuose butuose? Juose gyveno dauguma miestiečių, butą dalydavosi visa gausi šeima, dažniausiai net ne viena, o už sienos gretimame kambaryje galėdavai nugirsti kiekvieną pokalbį. Ką reiškė asmeninis gyvenimas, kai valdžia įstatymais, akylai stebėdama ir vadovaudamasi savo ideologija, valdė kone kiekvieną tavo žingsnį?

Milijonai žmonių, visai kaip Antonina, gyveno nuolatos bijodami, nes jų artimieji buvo represuoti. Kaip jie jautėsi kasdien būdami nesaugūs? Kaip turėjo likti šaltakraujiški, matydami neteisybę, kai jausmai priešinosi sovietų sistemai, o vis tiek reikėjo rasti joje savo vietą? Kaip jie turėjo prisitaikyti, kad ištrintų iš suteptos savo biografijos žymę ir būtų priimti kaip lygūs visuomenės nariai? Apžvelgdama savo gyvenimą Antonina sako, kad iš tiesų ji niekada netikėjo partija ir jos ideologija, nors akivaizdžiai didžiavosi būdama sovietų specialistė ir daktarė, o tai ją įpareigojo priimti svarbiausius sistemos tikslus ir principus. Galbūt ji gyveno dvigubą gyvenimą, viešame gyvenime prisitaikė prie sovietinių normų, o asmeniniame – tebejautė savo šeimos valstietišką ir krikščionišką vertybių trauką. Daugelis sovietų gyveno tokį dvilypį gyvenimą. Bet buvo ir buožių vaikų, ką jau kalbėti apie gimusius aukštuomenės ar buržuazijos šeimose, visiškai nutraukusių ryšius su savo praeitimi, kuo nuoširdžiausiai panėrusių į ideologinę sovietų sistemą.

* *The Whisperers* (angl.) – sutrumpintas originalios knygos „Privatus gyvenimas Stalino Rusijoje“ pavadinimas (*The Whisperers. Private Life in Stalin's Russia*).

Svarbiausia „Kuždėtojų“ dėmesio sritis – moralė. Ši knyga tiria, kaip šeimos reagavo į įvairiapusį sovietinio režimo spaudimą. Kaip žmonės saugojo tradicijas ir savo įsitikinimus ir kaip juos perdavė vaikams, jei jų vertybės kirtosi su sovietinės sistemos normomis ir tikslais, kuriuos jaunajai kartai skiepijo mokykla ir tokios organizacijos kaip komjaunimas? Kaip gyvenimas teroru valdomoje sistemoje veikė intymius santykius? Kokios mintys sukosi žmonių galvose, kai vyras ar žmona, tėvas ar motina staiga būdavo suimami kaip liaudies priešai? Koks jų, ištikimų Sovietų Sąjungos piliečių, sąmonėje kildavo konfliktas dėl pasitikėjimo mylimais žmonėmis ir tikėjimo valdžia, kurios jie bijojo, ir kokią jie rasdavo išeitį? Kaip žmonės moraliniame stalinistinio režimo vakuume galėjo nuslėpti savo jausmus? Kokia buvo milijonus gyvenimų formavusi išgyvenimo strategija: tylą, melą, draugystę ir išdavystę? Kokius reikėdavo priimti moralinius kompromisus ir sudaryti sandėrius?

Reta šeima nepatyrė stalinistinio teroro. Net vertinant atsargiai ir apytikriai, nuo 1928 metų, kai partijoje valdžią tvirtai perėmė Stalinas, iki 1953 metų, kai diktatorius mirė ir žlugo jo teroro valdžia, – nors ir tada ne visa ketvirtį amžiaus kurta sistema buvo nubraukta, – sovietinis režimas represavo maždaug 25 milijonus žmonių. Tie 25 milijonai – egzekucijos būrių sušaudyti žmonės, gulago kaliniai, į specialiąsias gyvenvietes ištremti buožės, darbininkai vergai ir deportuoti įvairių tautybių piliečiai – sudarė maždaug vieną aštuntąją dalį sovietų teritorijos populiacijos, 1941 metais siekusios apie 200 milijonų žmonių, arba vidutiniškai po žmogų iš kiekvienos ar kas antros Sovietų Sąjungos šeimos. Į šiuos skaičius neįtrauktos bado aukos ir žuvusieji per karą.² Gyvenimas buvo sužalotas ir dešimčiai milijonų Stalino aukų artimųjų, skaudūs padariniai tebejauciami ir šiandien. Po ilgų gulage praleistų metų šeimos negalėjo vėl lengvai susitikti; santykiai nutrūkdavo; nebebuvo „normalaus gyvenimo“, į kurį tremtiniai galėtų grįžti.

Vienas Stalino valdymo padarinių yra tyli ir prisitaikėliška visuomenė. Nukentėjusios šeimos, tokios kaip Golovinai, išmoko nutylėti savo praeitį – kai kas, kaip Antonina, slėpė ją net nuo artimiausių draugų ir artimųjų. Vaikai buvo mokomi laikyti liežuvi už dantų ir su niekuo nekalbėti apie šeimą, nevertinti ir nekritikuoti nieko, ką mato už namų slenksčio. „Buvo nerašytos klausymosi ir kalbėjimosi taisyklės, kurias mes, vaikai, turėjome išmokti“, – prisimena vidutinio rango bolševikų valdininko dukra, užaugusi ketvirtąjį dešimtmetį. Ji sako:

Žinojome, kad to, ką išgirdavome suaugusiuosius kalbantis pakuždomis ar mums už nugaros, negalime niekam pasakoti. Turėdavome bėdų net išsida-
vę, kad girdėjome, apie ką jie kalbėjosi. Kartais suaugusieji ką nors prasitarę

mus protindavo: „Sienos turi ausis“ arba „Laikyk liežuvį už dantų“, arba dar kokį panašų posakį rasdavo, ir mes suprasdavome, kad tie slapti jų žodžiai buvo ne mūsų ausims.³

Kita moteris, kurios tėvas buvo suimtas 1936 metais, prisimena:

Buvome išmokyti neplepėti. „Tavo liežuvis privirs tau bėdų“, – štai kas tais laikais mums, vaikams, buvo nuolat kartojama. Gyvenome bijodami išsižioti. Mama sakydavo, kad kas antras žmogus – skundikas. Bijojome kaimynų, ypač policijos... net ir šiandien pamačiusi policininką sudrebu iš baimės.⁴

Visuomenėje, kurioje buvo manoma, kad už palaidą liežuvį suimama, šeimos gyveno laikydamosi uždariai. Žmonės išmoko gyventi dvigubą gyvenimą – nuo pavojingų kaimynų, o kartais ir savo vaikų akių ir ausų slėpti informaciją ir nuomonę, religinius įsitikinimus, šeimos vertybes ir tradicijas, visas su viešomis sovietinėmis normomis besikertančias asmeninio gyvenimo smulkmenas. Jie išmoko kuždėtis.

Rusų kalboje „kuždėtoją“ galima pavadinti dviem žodžiais – vienu apibūdinamas žmogus, kuris kužda iš baimės, kad jį kas nors nugirs (*šepščučij*), o kitu tas, kas kuždasi kitiems už nugarų ar skundžia juos vadovybei (*šep-tun*). Šis skirtumas kaip niekad išryškėjo Stalino metais, kai visa sovietinė visuomenė buvo vien kuždėtojai – vieni iš baimės, kiti skųsdami.

„Kuždėtojai“ – knyga ne apie Staliną, nors jo buvimas justis kiekviename puslapyje, ir ne apie jo režimo politiką; ši knyga apie tai, kaip stalinizmas smelkėsi į žmonių mintis ir jausmus, kaip veikė jų vertybes ir santykius. Knygoje nebandoma įminti teroro kilmės mįslės ar nagrinėti, kaip atsirado ir žlugo gulagas; joje siekiama paaiškinti, kaip policinė valstybė įsigalėjo sovietų visuomenėje ir į savo teroro sistemą įtraukė milijonus paprastų žmonių – kaip tylūs liudininkus ir bendrininkus. Tikroji galia ir ilgametės stalinistinės sistemos palikimas buvo ne valstybės sistema ar vado kultas, o, kaip sakė rusų istorikas Michailas Gefteris: „Į visus mus įsismelkęs stalinizmas.“⁵

Istorikai lėtai žengė į vidinį Stalino Rusijos pasaulį. Iki šiol jų tyrimai dažniausiai būdavo apie viešąją sferą, politiką, ideologiją ir bendrą visų sovietų patirtį. Asmuo – jei išvis būdavo minimas – dažniausiai buvo laiškų vadovybei autorius (t. y. viešas veikėjas, o ne privatus asmuo ar šeimos narys). Asmeninė paprastų piliečių erdvė buvo kuo uoliausiai slepiama. Akivaizdi kliūtis buvo šaltiniai – jų trūko. Dauguma asmeninių dokumentų (*ličnyje*

fondy) sovietų ir partijos archyvuose priklausė garsiems politikos, mokslo ir kultūros asmenims. Šie dokumentai buvo kruopščiai atrinkti jų savininkų prieš dovanojant valstybei ir dažniausiai juose aprašomas viešas tų asmenų gyvenimas. Iš kelių tūkstančių asmeninių dokumentų, peržiūrėtų per pirminius tyrimus rengiantis rašyti šią knygą, vos keliuose užsimenama apie šeimos ar asmeninį gyvenimą.*

Sovietų Sąjungoje išleisti arba sovietų archyvuose iki 1991 metų buvę prieinami prisiminimai mažai ką atskleidžia apie asmeninius juos rašiusių žmonių jausmus ir potyrius, nors pasitaikė keletas išimčių, ypač publikuotuose *glasnost* laikotarpiu nuo 1985 metų.⁶ Iš Sovietų Sąjungos emigravusių intelektualų ir stalinistines represijas ištvėrusių sovietų memuarai, išleisti Vakaruose, nors dažnai vadinami „autentišku nutildytųjų balsu“ ir mums pasakojantys, ką reiškė būti paprastu piliečiu Stalino teroro metais, taip pat turi trūkumų.⁷ Pačiame Šaltojo karo įkarštyje, devintojo dešimtmečio pradžioje, Vakarai įvaizdį apie stalinistinį režimą susidarė iš jį ištvėrusių inteligentų. Itin vertingi Jevgenijos Ginzburg ir Nadeždos Mandelštam, pateikusių tiesioginių įrodymų apie laisvą asmeninės žmogaus dvasios mintį, kaip vidinę pasipriešinimo sovietinei tironijai galią, pasakojimai.⁸ Ši moralės vizija, išsipildžiusi ir simbolizuojama „demokratijos“ pergalės 1991 metais, darė didžiulę įtaką ir sovietiniam režimui žlugus pasipylė jau gausybė atsiminimų.⁹ Tai turėjo įtakos ir istorikams; po 1991 metų jie kaip niekad buvo linkę pabrėžti tokio pasipriešinimo – vidinės laisvos minties – stalinistinei diktatūrai jėgas.¹⁰ Ir nors šie memuarai iškalbingi daugeliui terorą patyrusių žmonių, ypač inteligentijai, nuoširdžiai atsidadavusiai laisvės ir individualizmo idealams, jie neužkabina milijonų paprastų žmonių, įskaitant ir daugelį stalinistinio režimo aukų, tiesos gyslelės; pastarieji nejutė tokios vidinės laisvės ar noro priešintis, netgi priešingai – jie tyliai priėmė kertines sistemos siūlomas vertybes, jas įsisąmonino ir pakluso viešoms sistemos taisyklėms, dažnai net kolaboruodavo vykdant nusikaltimus.

Archyvuose rasti dienoraščiai iš pradžių atrodė daug žadantys. Jie patys įvairiausi (rašytojų dienoraščiai, darbo dienoraščiai, literatūros almanachai, iškarpų albumai, kasdienės kronikos ir t. t.), bet palyginti nedaugelis Stalino laikų dienoraščių patikimi ir atskleidžia – be įkyrių interpretacijų –rašytojų jausmus ar nuomonę. Ketvirtąjį ir penktąjį dešimtmetį nedaug kas rizikavo rašyti asmeninį dienoraštį. Kai žmogus būdavo suimamas, – o suimtas galėjo būti bet kas ir bet kada, – pirmiausia būdavo konfiskuojamas jo die-

* Asmeniniai rinkiniai, laikomi mokslo, literatūros ir meno archyvuose (pvz.: SPbF ARAN, RGA-LI, IRL RAN), kartais atskleidžia daugiau, nors daugelis tų dokumentų laikomi įslaptintuose skyriuose. Po 1991 metų kai kurie buvę sovietiniai archyvai priėmė asmeninius paprastų šeimų dovanotus rinkinius – ir TsMAMLS turi daug asmeninių maskviečių dokumentų.

noraštis; jei jame būdavo minčių ar jausmų, kuriuos būtų galima pavadinti „antisovietiniais“ (rašytojas Michailas Prišvinas dienoraštį rašė mažytėmis raidelėmis, vos įskaitomomis pro didinamąjį stiklą, kad nusišėptų mintis nuo policijos, jei jį suimtų ir dienoraštį konfiskuotų), šis dažnai būdavo panaudojamas kaip įrodymas. Visą sovietinį laikotarpį rašydami dienoraščius intelektualai žodžius rinkdavosi kuo atsargiausiai.¹¹ Po 1991 metų iš sovietinių archyvų buvo ištraukta daug dienoraščių – įskaitant vidurinių ir žemesnių sovietų visuomenės pakopų atstovų – arba jie būdavo paviešinami per savanoriškas iniciatyvas, pavyzdžiui, Dokumentų centro „Liaudies archyvas“ (TsDNA) Maskvoje.¹² Vis dėlto Stalino eros dienoraščių rinkinys nedidelis (daugiau jų tikriausiai rastume buvusiuose KGB archyvuose) ir jų toli gražu per mažai, kad būtų galima daryti išsamias išvadas apie vidinį paprastų žmonių gyvenimą. Kita asmeninį gyvenimą tiriančių istorikų bėda – sovietkalbė, kuria parašyta daugelis dienoraščių. Konfirmistinės ir juose išsakomos mintys; nežinant žmonių motyvų (baimės, tikėjimo ar mados), kodėl dienoraščiai kaip tik taip buvo rašomi, juos sunku interpretuoti.¹³

Pastaraisiais metais nemažai istorikų sutelkė dėmesį į „sovietinį subjektivumą“; remdamiesi literatūra ir asmeniniais tekstais (daugiausia dienoraščiais), jie pabrėžė, kaip režimo ideologija valdė vidinį kiekvieno piliečio gyvenimą.¹⁴ Pasak kai kurių istorikų, paprastas asmuo negalėjo galvoti ar jausti kitaip, nei buvo viešai sovietinės politikos nustatyta, bet kokio kitokia mintis ar jausmas tikriausiai buvo suvokiami kaip „asmenybės krizė“ ir jų žmogui reikėjo atsikratyti.¹⁵ Sovietinių vertybių ir minčių įsisąmoninimas būdingas daugeliui „Kuždėtojų“ veikėjų, ir nors nedaug jų susitapatino su stalinistine sistema save „tobulindami“, tai, pasak šių istorikų, „sovietiniam subjektivumui“ itin būdinga. Šioje knygoje aprašyta sovietų mąstysena dažniausiai užblokuodavo sąmonę, senosios vertybės ir įsitikinimai būdavo nuslopunami ar laikinai nuo jų nusigręžiama; naujoji mąstysena radosi ne iš liepsningo troškimo tapti sovietais, o iš gėdos ir baimės. Todėl ir Antonina nusprendė uoliai mokytis mokykloje ir tapti lygi tarp lygių visuomenėje – kad kaip buvusi buožių dukra įveiktų savo nevisavertiškumą (šis jai kėlė „neįvardijamą baimę“). Tik išitraukę į sovietų sistemą žmonės, įskaitant ir daugelį stalinistinio režimo aukų, galėjo išgyventi, tai buvo būdas nutildyti savo dvejones ir baimes, nes jas išsakyti gyvenimas būtų virtęs nepakeliamu. Tikėti sovietų planais ir prie jų prisidėti buvo vienintelis kelias, leidžiantis suteikti prasmę savo kančias, nes be tokio aukštesnio tikslo būtų puolę į nevilgtį. Kito buožių vaiko, daugeliui metų ištremto „liaudies priešo“, visą gyvenimą vis tiek likusio tvirtu stalinistu, žodžiais tariant, „tikėdami Stalino teisingumu... galėjome lengviau priimti bausmę ir nebebijoti“.¹⁶

Tokia mąstysena Stalino meto dienoraščiuose ir laiškuose – šių turinį apibrėžė sovietinės rašymo ir etikos taisyklės, neleidusios pripažinti baimės, – atspindi rečiau nei žodinėse istorijose.¹⁷ Stalino režimą tiriantys istorikai vis dažniau linksta į žodinės istorijos metodus.¹⁸ Kaip ir bet kuris kitas metodas, priklausantis nuo atminties pokštų, žodinė istorija turi savų metodologinių sunkumų, o Rusijoje, kuždėti išmokytoje šalyje, kurioje sovietų istorija apaugusi padavimais ir ideologija, šie sunkumai itin dideli. Gyvenę visuomenėje, kurioje milijonai buvo suimti dėl to, kad nežinojo, jog kalbasi su informatoriais, daugelis senesnių žmonių vengia kalbėti su mikrofonu (su KGB siejamas priemonės) jiems kišančiais tyrėjais ir saugosi. Šie liudytojai iš baimės, gėdos ar ryžto kantriai nešti savo naštą slopina skausmingus prisiminimus. Daugelis nesugeba apmąstyti savo gyvenimo, nes pripratę vengti nejaukių klausimų apie bet ką, įskaitant ir moralinį savo pasirinkimą svarbiais sovietinės sistemos etapais. Kiti nenori pripažinti gėdingų savo veiksmų ir dažnai pateisina savo elgseną motyvais ir įsitikinimais, kurie praeityje jiems buvo primesti arba kuriais patys prisivertė patikėti. Nepaisant šių trikdžių, o dažnai kaip tik dėl jų žodinė istorija itin vertinga asmeninį gyvenimą tiriantiems istorikams, jei tik su ja tinkamai elgiamasi. Kaip tik todėl reikia kruopščiai patikrinti per tokius pokalbius išgirstus faktus ir, kai tik įmanoma, palyginti juos su rašytiniais šeimos ar viešųjų archyvų įrašais.

Rašant „Kuždėtojus“ peržiūrėta šimtai šeimos archyvų (laiškų, dienoraščių, asmeninių dokumentų, atsiminimų, nuotraukų ir dirbinių), iki šiol Stalino terorą išgyvenusių žmonių laikytų slaptuose stalčiuose ir po čiužiniais namie visoje Rusijoje. Kiekvienoje šeimoje buvo kalbama su seniausiais šeimos nariais, galinčiais paaiškinti tų asmeninių dokumentų rašymo aplinkybes ir nurodyti jų vietą nutylėtoje šeimos istorijoje. Žodinių istorijų tyrimas rašant knygą, analizuojančią slaptą šeimų ir asmenų gyvenimą, gerokai skiriasi nuo ankstesnių žodinių sovietų laikotarpio istorijų; šios dažniausiai buvo sociologinės arba susijusios su viešomis teroro ir gulago kančių smulkmenomis.¹⁹ Ši medžiaga buvo surinkta į specialų archyvą, vieną gausiausių dokumentų apie asmeninį gyvenimą Stalino metais rinkinių.*

Šeimos, kurių istorijos pasakojamos „Kuždėtojuose“, atstovauja plačiam sovietų visuomenės pjūviui. Jų socialinė kilmė įvairiausia, jie kilę ir iš miestų, miestelių, ir iš visos Rusijos kaimelių; tarp jų yra represuotų šeimų ir

* Daugumą archyvų surinko autorius su „Memorial“, devintojo dešimtmečio pabaigoje įkurta žmogaus teisių ir istorijos organizacija, susibūrusia atstovauti ir paminėti Stalino represijos aukoms. Jie laikomi „Memorial“ archyvuose Sankt Peterburge (MSP), Maskvoje (MM) ir Permėje (MP). Daugelis jų pasiekiami ir internetu (<http://www.orlandofiges.com>) kartu su interviu nuorašais ir garsajuostėmis. Dalis medžiagos pateikta ir anglų kalba. Daugiau apie susijusį su šia knyga tyrimą rasite pabaigos žodyje ir padėkoje.

šeimų, kurių nariai buvo susiję su represijos sistema – tai yra patys buvo NKVD agentai ar gulago administratoriai. Yra ir Stalino teroro nepaliestų šeimų, nors statistiškai jų mažai.

Ši medžiaga „Kuždėtojuose“ leido atskleisti pirmaisiais revoliucijos metais, daugiausia 1917–1925 metais gimusios kartos, kurios gyvenimas traukė sovietų sistemos keliu, istoriją. Vėlesniuose skyriuose knyga suteikia žodį ir jų palikuonims. Kelių kartų pjūvis itin svarbus norint suvokti režimo palikimą ir padarinius. Tris amžiaus ketvirčius sovietinė sistema veikė moralinį šeimos gyvenimą; jokia kita totalitarinė sistema taip stipriai neveikė asmeninio savo pavaldinių gyvenimo – net komunistinė Kinija (nacių diktatūra, kuri gana dažnai lyginama su stalinistiniu režimu, tetruko dvylika metų). Šioje knygoje stengiamasi suvokti stalinistinį fenomeną, darantį įtaką *longue durée* – visai epochai. Ankstesni tyrimai šia tema daugiausia dėmesio skyrė ketvirtajam dešimtmečiui – tarsi norint perprasti stalinistinio režimo esmę pakaktų paaiškinti Didįjį 1937–1938 metų terorą. Didysis teroras palyginti buvo kruviniusias Stalino viešpatavimo metas (per jį įvykdyta 85 procentai politinių 1917–1955 metų žmogžudysčių). Bet tai tebuvo viena iš daugelio represijos bangų (1918–1921, 1928–1931, 1934–1935, 1937–1938, 1943–1946, 1948–1953), kurių kiekviena nusinešė daug gyvybių. Gulago lageriuose ir specialiosiose gyvenvietėse kalinių ir tremtinių daugiausia buvo ne 1938, o 1953 metais, ir šios ilgiau nei tris dešimtmečius trukusios teroro valdžios įtaka milijonų žmonių buvo jaučiama dar daug dešimtmečių po Stalino mirties.

Į bendrą „Kuždėtojų“ pasakojimą tikriausiai įpinta per daug šeimų kronikų, kad skaitytojas galėtų jas sekti kaip savarankiškas, nors tas istorijas būtų galima papasakoti ir atskirai. Vis dėlto jas derėtų skaityti kaip bendros istorijos – kiekvienos šeimos gyvenimą paženklusio stalinizmo – variacijas. Keleto šeimų, įskaitant Golovinus, istorijos pasakojamos per visą knygą, pateikiami tų šeimų genealoginiai medžiai. „Kuždėtojų“ ašis – Laskinai ir Simonovai, santuoka susijusios šeimos, kurių kontrastingi likimai Stalino teroro metais tragiškai susipynė.

Konstantinas Simonovas (1915–1979) – svarbiausias asmuo ir galbūt (priklauso nuo jūsų požiūrio) tragiškasis „Kuždėtojų“ herojus. Simonovas, gimęs kilmingoje nuo sovietų režimo ir represijų nukentėjusioje šeimoje, ketvirtąjį dešimtmetį kūrė save kaip „proletarų rašytoją“. Nors šiandien jis beveik pamirštas, sovietų literatūros sluoksniuose jis buvo svarbus veikėjas – šešių Stalino premijų laureatas, Lenino premijos laureatas ir socialistinio darbo didvyris. Jis buvo talentingas poetas; jo romanai apie karą buvo labai populiarūs; galbūt jo pjesės buvo silpnokos ir propagandinės, bet jis buvo aukščiausio lygio žurnalistas, vienas geriausių karo žurnalistų Rusijoje;

o vėliau gyvenime jis buvo nuostabus autobiografas, nuoširdžiai analizavęs savo nuodėmes ir moralinius kompromisus su stalinistiniu režimu. 1939 metais Simonovas vedė Jevgeniją Laskiną, jauniausią iš trijų dukrų žydų šeimoje, atsikėlusioje į Maskvą iš žydų teritorijos, bet netrukus jis paliko ir ją, ir naujagimį sūnų siekdamas gražiosios aktorės Valentinios Serovos – šis meilės romanas įkvėpė garsiausią jo eilėraštį „Lauk manęs“ (1941 m.). Ši eilėraštį atmintinai mokėjo beveik visi kariai, trokštantys iš karo grįžti pas savo merginas ar žmonas. 1945–1953 metais, kai Stalino ideologai kvietė sovietų literatūros lyderius persekioti pernelyg liberalius savo draugus rašytojus ir palaikyti kampaniją prieš žydus mene ir moksle, Simonovas buvo svarbus Rašytojų sąjungos asmuo. Viena šio oficialaus antisemitizmo aukų buvo Laskinų šeima, bet Simonovas buvo jau pernelyg susijęs su stalinistiniu režimu, kad galėtų jai padėti; net ir norėdamas jis veikiausiai nieko nebūtų galėjęs padaryti.

Simonovas buvo sudėtingo charakterio. Iš tėvų jis paveldėjo aristokratijos tarnavimo visuomenei vertybes; aristokratų prievolės, pareigos ir paklusnumas jo mintyse sumišo su sovietinėmis viešosios veiklos ir patriotinio pasiaukojimo vertybėmis, o tai leido jam užimti garbią vietą stalinistinėje vadovų hierarchijoje. Simonovas turėjo daug pasigėrėjimą keliančių humanistinių savybių. Jei buvo įmanoma būti „geru stalinistu“, jį galima įtraukti į tų žmonių kategoriją. Jis stengėsi būti nuoširdus, sąžiningas ir griežtai drausmingas, bet jam netrūko šilumos ir žavesio. Aktyvistas ir pagal išsilavinimą, ir temperamentą, jis dar jaunas pasiklydo sovietinėje sistemoje ir nepajėgė išsilaisvinti iš jos moralinio spaudimo ir reikalavimų. Šiuo požiūriu Simonovas įkūnijo visus moralinius savo kartos – kurios gyvenimą užgožė Stalinistinis režimas – konfliktus ir dilemas, todėl perpratę jo mintis ir veiksmus galbūt suvoksime ir visą to meto paveikslą.

1 skyrius
1917 metų vaikai
(1917–1928)

1

1917 metų spalį Smolnio institute, bolševikų būstinėje, pamačiusi tėvą, Elizaveta Drabkina jo nepažino. Mergina paskutinį kartą jį buvo mačiusi, kai buvo penkerių, prieš pat jam pradingstant revoliucionierių pogrindyje. Po dvylikos metų Elizaveta jau buvo pamiršusi, kaip jis atrodo. Mergina žinojo tik jo partinį slapyvardį. Kadangi buvo Smolnio instituto sekretorė, Elizaveta buvo mačiusi dešimtis nutarimų, kuriuos jis pasirašydavo kaip Sergejus Gusevas, Petrogrado tarybos karinio revoliucinio komiteto, sostinėje tvarką ir įstatymą palaikyti įkurto organo, pirmininkas. Lakstydamą ilgais skliautuo-tais Smolnio koridoriais, kuriuose besiilsintys kareiviai ir raudongvardiečiai švilpaudavo ir šūkaudavo jai einant pro šalį, mergina nešiojo tuos nutarimus į laikinus naujosios sovietų vyriausybės kabinetus, primenančius šio buvusio kilmingų merginų instituto klases ir kambarius. Kai ji pasakė kitoms sekretorėms, kad tas parašas jos seniai prarasto tėvo, nė viena jų nenustebo. Niekas merginai nepasiūlė su juo susisiekti. Toje aplinkoje iš kiekvieno bolševiko buvo tikimasi, kad asmeniniai interesai bus paaukoti bendram tikslui, buvo banalu galvoti apie asmeninį gyvenimą, juk partija žūt būtinai kovojo dėl žmonijos išlaisvinimo.²⁰

Galų gale alkis privertė Elizavetą prieiti prie tėvo. Jai ką tik pavalgius pietus rūsyje įrengtoje ir dūmuose paskendusioje valgykloje, įžengė nedidukas, bet tvirtas ir dailus vyriškis karine uniforma ir pensnė, lydimas partijos darbuotojų ir raudongvardiečių palydos, ir prisėdo prie ilgo didelio stalo. Prie jo du kareiviai nekantriems proletarams pilstė kopūstų sriubą ir dalijo košę. Elizaveta tebebuvo alkana. Nuo savo mažesnio stalo valgyklos kampe ji žiūrėjo, kaip ką tik pasirodęs vyras valgo sriubą. Vienoje rankoje šaukštas, o kitoje jis laikė pieštuką ir kažką žymėjosi palydos po nosimi jam dedamuose dokumentuose.



Keturios Jakovo Sverdlovo, vieno iš bolševikų partijos kūrėjo, sekretorės Smolnio institute, 1917 m. spalio. Drabkina antra iš dešinės.

Staiga išgirdau kažką kreipiantis į jį kaip į „draugą Gusevą“.

Tai gi, supratau: čia mano tėvas. Nė nepasijutau, kaip atsistojau ir nusibroviau pro nusėstus stalus prie jo.

– Drauge Gusevai, man jūsų reikia, – kreipiausi.

Jis atsisuko. Atrodė labai pavargęs. Akys buvo paraudusios nuo nemigos.

– Klausau, drauge!

– Drauge Gusevai, aš jūsų dukra. Duokite tris rublius pavalgyti.

Jis tikriausiai buvo toks pavargęs, kad išgirdo tik prašant trijų rublių.

– Savaiame suprantama, drauge, – atsakė Gusevas ir, kyštelėjęs ranką į kišenę, ištraukė žalią trirublę. Paėmiau pinigą, padėkojau jam ir nusipirkau antrus pietus.²¹

Leninui labai patiko ta istorija. 1924 metais prieš pat mirtį jis dažnai prašydavo Drabkinos, ši jam buvo tapusi artima, vėl ją papasakoti. Partijos sluoksniuose šis pasakojimas buvo virtęs kone legenda, jis įkūnijo bolševikų asmeninio pasiaukojimo ir nesavanaudiško atsidavimo revoliucijai idealą. Vėliau Stalinas pasakys: „Tikras bolševikas neturi ir negali turėti šeimos, nes visas privalo atsiduoti partijai.“²²

Drabkinai buvo puikus tokio revoliucinio užsidegimo pavyzdys. Elizavetos tėvas (tikrasis vardas Jakovas Drabkinas) prie Lenino socialdemokratų prisidėjo dar būdamas mokinys 1895 metais. Jos motina Feodosija buvo svarbi partijos pagrindžio agentė (slapyvardis – Nataša). Neretai važiuodama į Helsinkį pirkti amunicijos Sankt Peterburgo revoliucionieriams ji veždavosi dukrą kartu (dinamitą ir šaudmenis slėpdavo krepšyje su Elizavetos žaislais). Po nepavykusios 1905 metų revoliucijos Elizavetos tėvai buvo

priversti slėptis nuo caro policijos. Penkiametę mergaitę jie paliko gyventi Rostove pas senelius, ji ten augo iki 1917 metų Vasario revoliucijos, kai naujai įsteigta Laikinoji vyriausybė paleido iš kalėjimų visus revoliucionierius.* Elizaveta vėl sutiko mamą Petrograde (taip tada vadintas Sankt Peterburgas). Ji pati įstojo į bolševikų partiją, tapo Raudonosios gvardijos kulkosvaidininke, dalyvavo šturmuojant Žiemos rūmus spalio 25 dieną bolševikams imant valdžią ir buvo paskirta Jakovo Sverdlovo, vyriausiojo bolševikų partijos organizatoriaus, sekretore. Darbas nuvedė ją į Smolnį, kuriame dirbo jos tėvas Gusevas.²³

Paėmę valdžią bolševikai skatino pavaldinius sekti dar caristinės Rusijos revoliucionierių, „paaukojusių asmeninę laimę ir atsisakusių šeimų, kad galėtų tarnauti darbininkų klasei“, pavyzdžiu.** Jie kūrė pasiaukojančio revoliucionieriaus kultą, naujas moralės normas, pagal kurias visus senus įsakyimus pakeitė vienintelis principas – tarnauti partijai ir jos kovai. Utopiškoje jų vizijoje revoliucionierius aktyvistas buvo naujo žmogaus – kolektyvinės asmenybės – prototipas; jis turėjo gyventi dėl bendro gėrio, tik tokie žmonės gyvensią komunistinėje ateities visuomenėje. Daugeliui socialistų tokio tipo žmogaus ugdymas buvo svarbiausias revoliucijos tikslas. „Nauja politinio gyvenimo sandara iš mūsų reikalauja ir naujos sielos sandaros“, – 1917 metų pavasarį rašė Maksimas Gorkis.²⁴

Bolševikai tikėjo, kad norint iš esmės sukurti „kolektyvinę asmenybę“ reikia „sunaikinti asmeninio gyvenimo lukštą“. Leidžiant egzistuoti „plyšiui tarp asmeninio ir viešo gyvenimo, – teigė Lenino žmona Nadežda Krupskaja, – anksčiau ar vėliau komunizmas būtų išduotas“.²⁵ Pasak bolševikų, nuo politikos atskirtas asmeninis gyvenimas būtų kvailas, nes politika veikia viską; asmeniniame žmogaus gyvenime nesą nieko, kas nebūtų politiška. Taigi, asmeninė veikla turėtų paklusti viešam stebėjimui ir valdymui. Asmeninė, valstybės nevaldoma, erdvė bolševikų buvo laikoma pavojinga kontrrevoliucionierių šliaužimo teritorija, juos reikėjo paviešinti ir išrauti su šaknimis.

* Laikinoji vyriausybė buvo suformuota iš liberalų ir nuosaikiųjų socialistų, ji pasižadėjo pergalingai baigti Pirmąjį pasaulinį karą ir surengti demokratinius rinkimus į Steigiamąjį susirinkimą. Bet jos politinis autoritetas netrukus žlugo, nes darbininkai, valstiečiai ir kareiviai patys susibūrė į revoliucinius komitetus, arba tarybas, pasirengę vykdyti radikalią socialinę revoliuciją. Lenino bolševikai 1917 m. spalį tarybų vardu ir užgrobė valdžią. Bolševikai, kurių sukilimo išvakarėse buvo apie 350 tūkstančių, buvo revoliucinė Socialdemokratų (marksistų) partijos šaka, kitas jos sparnas, nuosaikis, buvo menševikai, palaikantys Laikinąją vyriausybę. 1918 metų kovą bolševikai persivadino Rusijos komunistų partija (b).

** Tokių pavyzdžių netrūko: Aleksandras Fadejevas (būsimo rašytojo tėvas), 1905 metais palikęs žmoną ir tris vaikus ir atsidavęs „liaudies kovai“; Liuba Radčenka, palikusi vyrą ir dvi dukreles, nes, kaip ji rašė savo dienoraštyje, „tikro revoliucionieriaus pareiga nesileisti sukaustomam šeimai“. (RGAE, f. 9455, op. 3, d. 14, l. 56).

Po tos įsimintinos istorijos Elizaveta tėvą matydavo retai. Abu buvo paminę į revoliucinę veiklą. Ji ir toliau dirbo Sverdlovo kabinete. Per pilietinį karą (1918–1920) Elizaveta tarnavo Raudonojoje armijoje, iš pradžių kaip gydytojo padėjėja, vėliau kaip kulkosvaidininkė Sibire, Baltijos pakrantėse; pietų Rusijoje ji kovojo su baltaisiais ir kontrrevoliucionieriais, su juos palaikančiomis kariuomenėmis ir Vakarų jėgomis. Per kampaniją prieš admiralą Aleksandro Kolčiako baltagvardiečių armiją Rytų fronte ji kovojo vadovaujama tėvo, tuo metu užėmusio aukštą postą revoliucinėje karo taryboje, aukščiausiam sovietų pajėgoms vadovaujančiame organe, valdomame Levo Trockio. Elizaveta dažnai girdėdavo tėvą kreipiantis į karius, bet prie jo neprieidavo užkalbinti, nes, kaip sakė vėliau, nemanė, kad bolševikai turėtų „užsiimti asmeniniais reikalais“. Per pilietinį karą jie susitiko tik du kartus: 1919 metų kovą per Sverdlovo laidotuves ir tais pačiais metais oficialiame priėmime Kremliuje. Trečiąjį dešimtmetį, kai ir tėvas, ir dukra aktyviai vykdė partijos užduotis Maskvoje, jie susitikdavo dažniau, kuri laiką net kartu gyveno, bet taip ir nesuartėjo. Jie tiek laiko buvo praleidę atskirai, kad jiems nepavyko užmegzti šeimyninių santykių. „Tėvas niekada man nepasakojo apie save, – prisiminė Elizaveta, – dabar suprantu, kad jį pažinau tik po jo mirties [1933 m.], kai žmonės papasakojo man apie jį istoriją.“²⁶

Pilietinis karas nebuvo tik karinis konfliktas su baltagvardiečiais: tai buvo revoliucinis karas su privačiais senosios visuomenės interesais. Kovai su baltaisiais bolševikai iš pradžių sukūrė pirmąjį savo planinės ekonomikos variantą (karinį komunizmą), vėliau tapusį Stalino penkmečio planų modeliu. Jie bandė sunaikinti privačią prekybą ir nuosavybę (buvo net planų pinigų pakeisti visuotiniu normavimu); konfiskuodavo iš valstiečių grūdus miestams ir kariams maitinti; milijonus žmonių prievarta mobilizavo į darbo armijas, šie „ekonomikos frontuose“ kirto medžius kurui, tiesė kelius ir taisė geležinkelius; bolševikai primetė eksperimentines kolektyvinių darbo formas ir vertė darbo jėgą gyventi bendrabučiuose ir barakuose prie gamyklų; paskelbė karą religijai, persekiojo šventikus ir tikinčiuosius, uždarė šimtus šventyklų; nutildė visus disidentus ir tuos, kas priešinosi proletariato diktatūrai. Pilietinio karo „vidiniame fronte“ bolševikai pradėjo teroro („raudonojo teroro“) kampaniją prieš buržuaziją – buvusius caro valdininkus, žemės savininkus, pirklius, valstiečius buožes, smulkius prekyvius ir senąją inteligentiją; prieš visus tuos, kas dėl savo individualistinių vertybių buvo galimi baltųjų ir kitų kontrrevoliucionierių šalininkai. Bolševikai tikėjo, kad šis žiaurus visuomenės valymas taps tiesiu keliu į komunizmą – komunistų utopiją.

1921 metų pavasarį karinio komunizmo politika sužlugdė sovietų ekonomiką ir daugelis Rusijos valstiečių atsidūrė prie bado slenksčio. Ketvirtadalis

sovietinės Rusijos valstiečių badavo. Visoje šalyje valstiečiai sukilo prieš bolševikų režimą ir grūdų nusavinimą, Leninas jų sukilimą pavadino „daug pavojingesniu už visus baltuosius kartu sudėjus“. Valstiečiams perėmus kaime valdžią ir nutraukus grūdų tiekimą miestams, sovietai prarado galią daugelyje Rusijos kaimo vietovių. Alkani darbininkai pradėjo streikuoti. Kronštato įgulos ir kai kurių laivų jūreiviai, 1917 metais bolševikams padėję perimti valdžią gretimame Petrograde, dabar prieš juos atsigręžė. Sukilę jūreiviai, įkvėpti anarchistų, šūkiomis reikalavo laisvų tarybų rinkimų, „kalbos, spaudos ir susirinkimų laisvės visiems darbininkams“ ir „laisvės valstiečiams dirbti žemę taip, kaip nori“. Bolševikams buvo aišku, kad gresia perversmas. „Mes vos laikomės“, – kovo pradžioje pripažino Leninas. Trockis, kadaise vadinęs Kronštato jūreivius „revoliucijos pasididžiavimu ir džiaugsmu“, pats vadovavo laivyno įgulos šturmui. Prieš sukilusius valstiečius irgi buvo panaudota karinė galia ir negailestingas teroras. Manoma, kad per tuos sukilimus buvo įkalinta ir išstremta 100 tūkstančių žmonių, sušaudyta 15 tūkstančių. Leninas greitai suprato, kad, norėdami numalšinti liaudies sukilimą ir įtikinti valstiečius vėl tiekti miestams maistą, bolševikai turės atsisakyti nekenčiamos karinio komunizmo politikos ir leisti laisvai prekiauti. Įveikę baltagvardiečius, bolševikai padarė nuolaidų valstiečiams.²⁷

Naujoji ekonominė politika (NEP, nepas), kurią 1921 metų kovą per partijos X suvažiavimą pristatė Leninas, maisto nusavinimą pakeitė gana atlaidžiais mokesčiais ir leido grįžti prie smulkiosios prekybos ir gamybos. Tai sustiprino žemdirbystę ir vartojimo prekių gamybą sunkiosios pramonės sąskaita. Lenino požiūriu, nepas buvo laikina, bet būtina nuolaida smulkiajai valstietijai – atsidavusiai privačiai šeimos gamybai, kad būtų galima išgelbėti revoliuciją ir vėl pastatyti šalį ant kojų. Jis numatė, kad nepas truks „ne trumpiau kaip dešimtmetį, galbūt ir ilgiau“. Atkurta rinka vėl atgavino sovietų ekonomiką. Privati prekyba greitai reagavo į nuolatinius nepriteklus, kuriuos reikėjo kęsti per revoliuciją ir pilietinį karą. 1921 metais sovietų gyventojai tenkinosi lopytais drabužiais ir batais, valgiui gaminti naudojo sulūžusius rykus ir senus puodus, gėrė iš suskilinėjusių puodelių. Visiems reikėjo naujų įrankių. Prekeiviai įsirengė kioskus ir prekystalius, suklestėjo turgeliai, o valstiečiai į miestus atvežė maisto. Išleidus naujus įstatymus kaip grybų po lietaus pridėjo privačių kavinių, parduotuvių ir restoranų, naktinių klubų ir viešnamių, ligoninių ir poliklinikų, kredito ir taupymo bendrovių, net smulkių manufaktūrų. Maskva ir Petrogradas, per pilietinį karą tapę miestais kapinėmis, staiga atgijo, priplūdo triukšmingų prekeivių, zujančių automobilių ir tviskančių parduotuvių, nušviečiančių gatves visai kaip iki 1917 metų.

Dauguma bolševikų grįžimą prie rinkos laikė revoliucijos išdavyste. Partijos masės nepa sutiko labai įtariai (net Lenino vertinamas Nikolajus Bucharinas, vėliau tapęs vienu svarbiausių nepo gynėjų, naująją politiką ėmė pripažinti pamažu, 1921–1923 m.), todėl Leninui teko panaudoti visą savo įtikinėjimo ir autoriteto galią, kad per suvažiavimą jį prastumtų. Tarp miesto darbininkų plito nuotaika, kad nepas paaukėjo jų klasės interesus valstietijai, kad dėl didelių maisto kainų turtėjama jų sąskaita. Jiems atrodė, kad suklestėjusi privati prekyba neišvengiamai ves prie vis didesnio atotrūkio tarp turtingųjų ir vargšų ir kapitalizmo atkūrimo. Jie pavadino nepą „naująja proletariato eksploatacija“. Daug jų pykčio buvo nukreipta į nepo atstovus, trečiąjį dešimtmetį suklestėjusius prekybininkus. Sovietų propaganda ir karikatūros formavo nuomonę, kad nepo atstovai žmonas ir meilužes rengia kailiais ir puošia deimantais, važinėja didžiuliais importiniais automobiliais, knarkia operos teatruose, dainuoja restoranuose ir prabangiuose viešbučių baruose triukšmingai giriasi apie krūvas dolerių, kuriuos ištaškė naujai atidarytiems lenktynių stadionams ir lošimų namams. Legenda virtęs šios naujai praturtėjusios klasės išlaidavimas, trečiąjį dešimtmetį miestuose vyraujant nedarbui ir siaučiant skurdui, vis karčiau nuvylė darbininkus, maniusius, kad revoliucija turi panaikinti nelygybę.

„Vidiniame fronte“ nepas leido kiek atsigauti buržuazijos kultūrai, kurią komunizmas žadėjo sunaikinti, bet be kurios dar negalėjo apsieiti. Nepas pristabdė karą su senąja vidurine klase ir profesine inteligentija, kurių patirties reikėjo sovietų ekonomikai. 1924–1928 metais buvo kiek sušvelnintas ir karas su religija: cerkvių nebeuždarinėjo, o dvasininkijos jau taip nebepersekioto (tik vėliau vėl ją ims pulti); nors propagandinis karas prieš Bažnyčią nesiliovė, žmonėms vėl buvo leista atlikti religines apeigas. Nepas suteikė šiek tiek laisvės ir seniems šeimos įpročiams ir šeimos asmeninio gyvenimo tradicijoms, todėl daugelis bolševikų sunerimo. Jie bijojo, kad Rusijos smulkiosios buržuazijos – smulkių prekeivių ir gamintojų nepo metais buvo milijonai – papročiai ir mentalitetas sulaikys ir net pakirs revoliucinę jų kovą. 1924 metais Stalinas pareiškė: „Nuotaikos ir įpročiai, kuriuos paveldėjome iš senosios visuomenės, įkalina milijonų darbininkų mintis ir yra pats pavojingiausias socializmo priešas.“²⁸

Bolševikai tikėjo, kad komunistinės jų utopijos kūrimas – nuolatinis mūsų su įpročiais ir papročiais. Pasibaigus pilietiniam karui jie ruošėsi naujai, ilgesnei kovai „vidiniame fronte“ – revoliuciniam karui dėl komunistinės asmenybės išlaisvinimo keičiant individualistinį („buržuazinį“) elgesį ir iš pašaknių raunant asocialius įpročius (prostituciją, alkoholizmą, chuliganizmą ir religiją), pavaldėtus iš senosios visuomenės. Bolševikai beveik vieningai sutarė, kad šis mūsų siekiant pakeisti žmonių prigimtį truks

dešimtmečius. Buvo nesutariama tik dėl to, kada mūšis turėtų prasidėti. Marksas mokė, kad sąmonės pokyčiai priklauso nuo materialinės bazės, o Leninas skelbdamas nepą patvirtino, kad kol nesukuřta materialinių komunistinės visuomenės sąlygų (šis procesas turėjo trukti visą istorinę epochą), ir asmeniniame gyvenime nėra prasmės kurti komunistinės moralės sistemos. Vis dėlto dauguma bolševikų nepritarė nepui, primygtinai siūlančiam nesikišti į asmeninį gyvenimą. Priešingai, bolševikai vis tvirčiau tikėjo, kad būtina aktyviai įsitraukti į jį kiekvieną akimirką ir visuose kovos laukuose kištis į visų gyvenimą – esą šeimoje, namie ir asmeniniame gyvenime užsilikęs senasis mentalitetas kelia didžiulį pavojų kertiniams ideologiniams partijos tikslams. Stebėdami, kaip nepo kultūroje stiprėja individualistiniai „smulkiosios buržuazijos“ instinktai, jie ėmė stengtis iš visų jėgų. 1927 metais Anatolijus Lunačarskis rašė: „Negalime iš akių paleisti tariamojo asmeninio gyvenimo, nes būtent jame ir bus pasiektas galutinis revoliucijos tikslas.“²⁹

Šeima buvo pirmoji arena, kurioje bolševikai ėmė kovoti. Trečiąjį dešimtmetį jie sutarė, kad „buržuazinė šeima“, savaimė suprantama, yra visuomenei kenksminga: ji kreipianti dėmesį vidun ir esanti konservatyvi religijos, prietarų, neišmanymo ir stereotipų tvirtovė; ji puoselėjanti savimaną ir skatinanti kaupti materialines vertybes, engianti moteris ir vaikus. Bolševikai tikėjosi, kad sovietinei Rusijai išsirutuliojus į išties socialistinę sistemą šeimos nereikės, o atsakomybę už visas svarbiausias namų ūkio funkcijas prisiims valstybė, viešuosiuose centruose ir gyvenamųjų namų blokuose ji įkurs lopšelius, skalbyklas ir valgyklas. Išlaisvintos iš namų ruošos moterys kartu su vyrais įsilies į darbuotojų pajėgas. Patriarchalinė santuoka su seksualinėmis moralės normomis nunyks – ją, tikėjo radikalai, pakeis „laisva meilės sąjunga“.

Bolševikų nuomone, šeima – pati didžiausia kliūtis įtraukiant vaikus į visuomenę. „Mylėdama vaiką šeima paverčia jį egoistišku padaru, skatina jį įsivaizduoti save esant visatos centru“, – rašė sovietų švietimo mąstytoja Zlata Lilina.³⁰ Bolševikų teoretikai sutarė, kad reikia pakeisti tokią „egoistinę“ meilę „racionalia“ – visuotine „socialinės šeimos“ meile. „Komunizmo ABC“ (1919 m.) buvo vaizduojama ateities visuomenė, kurioje tėvai savo vaikų nebevadins žodžiu „mano“, o rūpinsis visais bendruomenės vaikais. Skyrėsi tik bolševikų nuomonė, kiek laiko truks šis pokytis. Radikalai agitavo, kad partija turėtų iš karto imtis griežtų veiksmų ir panaikinti šeimą, bet dauguma priėmė Bucharino ir nepo teoretikų argumentus, kad tokioje valstiečių šalyje, kaip Sovietų Rusija, šeima kurį laiką tebebus pagrindinis gamybos ir vartojimo vienetas ir tik pamažu silps šaliai keičiantis į miestietišką socialistinę visuomenę.